

Az olvasáskutató olvasástörténete

Amikor az ember két olyan régi kedves kollégától, mint *Vajda Kornél* és *Mezey László*, kap baráti felkérést, hogy írjon élete olvasmányélményeiről, akkor persze azonnal igent mond. Ajánlkozó kedvét még az is szítja, hogy a határidő nagyon is méltányos, és az ember a távolabbi jövőre sokkal szívesebben tesz vállalásokat, mint a következő hetekre, amelyek már menthetetlenül az aktuális tennivalók áldozatai. Azután ahogy közeledik az első, majd a második határidő, az ember rájön arra, hogy egy ilyen távoli múltba visszatekintő, lelkiismeret-vizsgálattal felérő téma megírásának csak a szemeszter nyugtét letéve, a nyári szünetben van esélye. És amikor az ember komolyan nekilát az előkészületeknek, emlékezetében és régi feljegyzéseiben matat, és megdöbbenve észleli, hogy helyel-közzel fennmaradt olvasmánylistái az évek sorával hogyan soványodnak és tematikájuk spektruma hogyan szűkül egyre inkább a tanított és kutatott témakörök szakirodalmára, akkor pedig rájön, hogy egykori *igenje* egyfajta nyilvános életgyónásra való könnyelmű elígéréssel ért fel. És az olvasáskutató rádöbben helyzete fontosságára: immár négy évtizeddel ezelőtt olyan szerephe csöppent bele, amely kötelességévé tette, hogy megkeresse és nyilvánossá tegye azokat az egyre szaporodó szeplőket, amelyeket a társadalom olvasói arculatán talált, miközben kimondatlanul abban hitt, hogy ez önmagában elegendő ahhoz, hogy az ő olvasói szénája is rendben legyen. (Hasonlít ez valamelyest arra a tévhitre, amely szerint a másokat gyógyító orvost magát egészségesnek hisszük.)

De ha már vállalta az ember az önvizsgálatot, vállalja fel a máig sugárzó nagy olvasmányélmények mellett a hiányérzetet, az eltékozolt lehetőségek sajnó érzését: azokat a bizonyos szeplőket is. Legyen mérce az elégedetlenségünk a következő generációknak, legyen intő jel és figyelmeztetés, hogy a behabzsolt információtömeg még nem műveltség, és hogy a pragmatikus, haszonelvű sikerélmény még nem boldogság.

Egy pszichológus – úgy vélem – az ember olvasmányélményeinek nyomon követéséből személyiségfejlődésének történetét is ki tudná olvasni. Mint ahogy mi, olvasáskutatók törekedtünk arra, hogy a társadalom széles köreiből gyűjtött olvasmánylisták több évtizedes változásaiból a társadalmi értékudat átrendeződéseire tudjunk következtetni. Ez utóbbi témával többször foglalkoztam magam is, és ez felment attól, hogy újból papírra vesse. (Ugyanígy összevetettük a határon inneni és túli magyarság olvasmánylistáit is – épp e folyóirat 2004/6. számában.) Ami pedig az előző feladatot illeti – nem lévén pszichológus – szerényebb célt tűzök ki magam elé: a személyiség kulturális élveboncolása helyett (hagyjunk feladatot az utókorra is, ha egyáltalán lesz kedve ilyen dolgokkal foglalkozni!) én inkább most csak olyan emlékek és élmények – visszatekintő, ebből adódóan hiányos és bizonyára valamelyest torzító – sorozatával szolgálhatok, amelyek szoros kapcsolatban állnak könyvekkel, olvasmányokkal és olyan emberekkel, akiket személyesen ismertem azok közül, akiknek közük volt jelentős könyvekhez.

Kisgyermekkor

Kezdjük a ködbevesző, régmúlt időkkel. 1942-ben születtem Szolnokon, (akkor még éppen) polgári családban. Ahogy a front közeledett, a tisztos polgári milióból menekülés, majd a szombathelyi nagyszülőknél háborús, több rokonnal való összehúzófolódás kerekedett, és az ötvenes évek elejétől – az „osztályidegen” minősítés következtében – hármás társbérletben (közös konyahasználattal stb.) éltük életünket. A szombathelyi nagycsaládot sajnálatosan megtizedelte és „átrétegette” a háború: a hadifogságból szerencsésen visszatért tüzértiszt apámból favágó, majd harisnyakötő kisiparos; háztartásbeli (végzettsége szerint tanítónő) anyámból női szabó lett. Küzdelmes évek következtek súlyos anyagi gondokkal, politikai jellegű félelmekkel, és a tüdőgyulladás meg-megújuló rohamaival. Ugyanakkor a családi szolidaritás és a szeretet energiaközpontjai jól működtek, a fő szeretet-központ a velünk végig együtt élő nagyanyám volt. Az ő derűje, éneklődve és nagy lelke védelmező varázsgömböt teremtett körénk. A varázslás része volt a kiadós mesélés, főleg a sűrű betegségek idején. Emlékszem, hogy nagyanyámnak már néha le-lehanyatlott a feje felolvasás közben, de én kíméletlenül behajtottam rajta a folytatást. Egy nagy és vastag meséskönyvünk volt, „a világ legszebb meséi” típusú könyv lehetett, később testvéreim kezén elenyészett, így ma már nem tudom azonosítani. Viszont még ma is emlékszem arra, hogy volt benne egy mese arról, miért sós a tenger vize. Azután más mesekönyvek, más történetek is földeregenek emlékezetemben (a Grimm- és Andersen-alapmeséken kívül például a hunok irtózatossá méretű csatáiról), és ezek általános közegeként, mondhatni, hatásuk emlékfoszlányaként valamilyen zsongító, különös érzés, amely manapság – nagyszülői mesemondások közepette – időnként újra felöltik egy-egy konkrét mese-szüzsé formáját.

Nagyanyám azonban nem csak könyvből mesélt: ő volt a családi történetek legbeszédesebb kútfője is. Voltak visszatérő, sokszor elmondott történetei, pl. arról, hogyan nézte végig – dédapánk által a várbeli Szentháromság téren bérelt lakás ablakából – Károly király koronázási szertartásának „kültéri” eseményeit; meg arról is, hogy a bejövő oroszok hajszál híján hogyan lötték agyon nagyapámat. Történetek szóltak a XIX. századi távolabbi rokonságról, így pl. a Hunyadi János keserűvizet fellelő és palackozó Saxlehnerokról, akik e vállalkozás eredményeképpen szépen meggazdagodtak. És persze visszatérő történetek siratták nagyon szeretett fiát (keresztapámat), aki fiatalon eltűnt a háborúban. Nagyanyám meséi gyógyítottak, szórakoztattak, izgalmat és félelmet keltettek, hogy a félelmet a végén fel is oldják; történetei segítettek elviselni és feloldani azt az érzést, hogy a vesztesek és a szegények világához tartozunk. Szóval nagyanyám történetei tették a narratívák örök dolgát.

Anyám is hozzátette a maga részét gyermekkorom történeteihez: ő általában történelmi eseményekről mesélt (ebben eredendő pedagógusváltat is kiélhette). Volt egy albumunk, 50 magyar történelmi festmény reprodukciójával (az első Attila lakomáját, az utolsó a szegedi árvizet megszemlélő Ferenc Józsefet ábrázolta), és főleg ezeket oldotta fel elbeszélésekké. Apám történetei elmondatlanok maradtak. Amiről kizárólag ő beszélhetett volna (front- és fogságélmények), akkortájt a gyermekek számára (nehogy elfecseggék az iskolában!) kerülendő témák voltak, s ahogy növekedtem, ő egyre kevesebbet tartózkodott odahaza, mert „rossz

káder” lévén nem kapott Szombathelyen állást. Amikor pedig végre baráti környezetben dolgozhatott, ahol meg is becsülték, és értelmét is látta a munkájának (Homoki Nagy István Cimborák cimborák filmjének produkciójában kapott feladatot), a filmforgatás idején hónapokig nem jöhetett haza. Amikor történeteit értő befogadójává válhattam volna, 14 éves koromban egy gyors betegség kiragadta őt közülünk, 1956 nyarán temettük el. Így keveset hallhattam az apai ág, a kecskeméti cívisek családtörténeteiről, ezeket sokkal később, írásos dokumentumok és rokon elbeszélések alapján sikerült némileg pótolnom.

Iskoláskor és házikönyvtár

1948-ban, változó és vészterhes történelmi korszakban lettem kisdíák a frissen államosított szombathelyi Püspöki Iskolában. Osztályunk fele részének még az esti ima, másik felének olvasókönyvében pedig már mozgalmi ének szerepelt. Azután hamar eldőlt a küzdelem a mozgalmi indulók és a Sztálin-történetek (lásd: „Acélos Szoszó” és egyéb hasonló olvasmányok) javára. Ebben a szöveggörnyezetben, az ún. kettős nevelés szorításában váltam olvasóvá. Volt az olvasmányainknak egy hivatalos vonulata, amely csak az iskolára volt érvényes. Ettől teljesen függetlenül keltek életre és működtek bennünk azok a könyvek, amelyek a saját és néha a baráti házi könyvtárakból kerültek ki. A két világ, mondhatni, gyökeresen eltért egymástól. Az én olvasmányaim (és baráti körömé) *Mackó úr utazásairól*, *Hüvelyk Matyiról*, majd cserkészekről szóltak, a Felvidék visszatéréséről. Buda visszafoglalásáról (*Donászy Magda: Buda hőse*); indiánokról (*May Károly és Cooper*); *Verne Gyula* kalandos történeteiről; és természetesen a magyar történelemlről (*Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Gulácsy Irén és Herczeg Ferenc* könyvei). Olvasmányainkkal teljesen kívül helyeztük magunkat a „létező sztálinizmus” világán. Azért mégsem teljesen: 8-9 évesek lehettünk, amikor Csaba barátommal az iskolából hazamenet azt latolgattuk, hogy Sztálin kétméteres vagy annál magasabb lehet, mert hogy óriási, arról nem volt kétségünk.

Sajátos, kettős világban éltünk: megadtuk a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené. S hogy a bibliai mondat szorosabb értelmére is kitérjünk: nekünk, a „fordulat évében” iskolába került korosztálynak még két évig rendes tanóráként oktatták a hittant, de azt hiszem, másodikban már csak azért, mert minden szülő kérte. 1950 után egyre inkább fakultatív, majd tiltott státusba sodródott a hittan a maga tankönyveivel: a *Katekizmussal* és a *Bibliai történetekkel* együtt. A szülők, akik továbbra is szorgalmazták gyermekeik hitbéli ismereteinek gyarapítását, többnyire megtalálták a módját ennek is: én felső tagozatos koromban (persze erről sem volt szabad az iskolában beszélni) a szombathelyi papi öregotthonba jártam *Várkonyi Fidél* nevű kedves, öreg atyához, aki nemcsak hitbéli ismeretekre oktatót, hanem rendszeres (és korántsem csak vallásos tematikájú) könyvkölcsönzőmmé vált. Még most is emlékszem egy könyvre, amely olyasféle címet viselt, hogy *Utazások Nyugat-Európában*, és egy utazás történetének leírásába ágyazva az európai kultúra híres alkotásairól szólt. Például az érből készült nürnbergi Szt. Sebaldus-síremlékről, amelynek – a szerző ironikus megjegyzésétől kísérvé – az egyik látogatót csak a súlya érdekelt. (Ez a jelenet többször eszembe jut, tapasztalván korunk tömegturizmusának egyre harsányabb

kommersz vonásait.) Az ilyen könyvek és – szakkörökben is csiszolt – közepes rajzkészségem együttesen élesztették képzőművészeti–művészettörténeti érdeklődésemet, amely végigkísért az életemen. Csak az érdekesség kedvéért jegyzem meg, hogy Kovács Sándor akkori szombathelyi megyéspüspöktől, akit családom még a háború előtti állomáshelyéről, Kecskemétről jó ismert, és akit gimnazista koromban (az ötvenes évek második felében) időnként meglátogattam, jórészt szintén képzőművészeti albumokat – nyugati kiadású, igazi színes albumokat! – kaptam kölcsön.

Vissza kell térnem családi könyvtárunkra, amely az ötvenes évek első felében szinte kizárólagos olvasmányforrásom volt. Állományát egy neobarokk szekrény tartalmazta. Tipikus maradványgyűjtemény volt, többszöri osztódáson, költözésen, menekülésen, bombázáson átmentve. A már említett gyerekkönyveken kívül megtalálhatók voltak benne dédszüleim gótbetűs német nyelvű sorozatai (például *Schiller* művei és egy I. világháborúról szóló, nagyalakú sorozat, tele képekkel – ez utóbbit nagyon sokat forgattam); és magyar klasszikus sorozatok (*Jókai*, *Móra*, *Gárdonyi*) maradványpéldányai; a régebbi polgári lét státusszimbólumai: a *Herczeg Ferenc*- és *Gyulácsy Irén*-sorozat, a *Petőfi-család* művei díszkiadásban (Szendrey Júlia meglehetősen erotikus novellájára a szeretője által elhagyott huszárról máig emlékezem); egy halina-kötésű *Nyíró*-sorozat; a háborúban eltűnt nagybátyám könyvei, aki joghallgatóként érdeklődött a népi írók (*Veres Péter*, *Sinka István*), valamint *Karácsony Sándor* munkái iránt, de volt egy sorozat *Tóth Tihamér*-kötet is. A *Pesti Hírlap Lexikonja* mellett a selmechányai rokonság padlásáról korábban átmentett három régi kiadvány sötétlett kopott bőrkötésben: az egyik egy 1725-ös kiadású német nyelvű természettudományos mű volt, metszetekkel tarkítva, a másik viszont *Pápai Páriz Ferenc*től a *Dictionarium Hungaro–Latinum* 1781-ből, és egy 1849-es lipcsei kiadású *Újszövetség*. (Az utóbbiak – restaurált formában – ma már az én könyvtáram díszai.) A magasabb polcokon egy – a Föld népeit bemutató – gazdagon illusztrált sorozat, valamint az emberi testet ismertető ugyancsak illusztrált kiadvány lapult. Az I. világháború nemcsak németül, hanem magyarul is jelen volt a könyvszekrényben: emlékszem egy *Néglábú bajtársaink* című kiadványra, amely a háború állapot-történeteit tartalmazta, és egy vastag, díszes kötetre, amely a hadifoglyoknak állított emléket.

Meglehetősen vegyes gyűjtemény volt a mi házikönyvtárunk, már ahogy 50-60 év távlatból vissza tudok emlékezni rá. És volt még egy érdekes sajátossága: a háború és az ötvenes évek dereka között alig gyarapodott valamit, ugyanis nagyon kevés könyvet vettünk. (Elsősorban anyagi okokból, de az akkori könyvkiadást politikai irányzatossága miatt is.) Ha szüleim nagy ritkán mégis vásároltak, azt inkább kéz alatt vették, illetve – az ötvenes évek közepe felé haladva – már könyvesboltban is. (Például a Diákkönyvtár-sorozat egyes köteteit, közülük a *Nagyenyedi két fűzfa* puha borítójára ma is emlékszem.) Kaptam néhány iskolai jutalomkönyvet is (pl. egy görög partizánfiúról szólót), de az állomány mégis inkább fogyott, mivel nagyon lelkes könyvkölcsönző voltam, és a kölcsönadott kötetek egy része nem talált vissza könyvszekrényünkbe. Ez az informális könyvforgalom akkor jelentős méretű volt a felnőttek körében is. És hozzá kell tenni még valamit, amivel nem akarom megbántani idősebb, az ötvenes évek első felében aktív könyvtáros kollégáimat: emlékszem, hogy felső tagozatos korunkban, az osztályunkban volt egy olyanfajta csendes vélekedés, hogy könyvtárba járni nem aján-

latos, mert ott politikai jellegű agitációnak van kitéve az ember. Minden bizonnyal ez is közrejátszhatott abban, hogy 1955 táján osztályunkban tudtommal csak egyetlen könyvtárag volt, ő a szombathelyi megyei könyvtárba járt. Ebben az időben pedig már lehetett ismét jó könyveket kapni, ezt onnan vettem észre, hogy egy ismerős tanár házaspártól nagy örömmre több alkalommal is kaptam ajándékba könyveket: az ifjúsági irodalom friss kiadású klasszikusait (*A Pál-utcai fiúk*, *Tom Sawyer kalandjai*, *Don Quijote*, *Tamás bátya kunyhója* stb.). Akkortájt átélt egyik legnagyobb olvasmányélményem azonban baráti kölcsönzés útján jutott hozzám: *Ransome* angol író még háború előtt kiadott *Fecskék és fruskák* című ifjúsági regénye (és folytatása, a *Fecskék és fruskák, a felfedezők* annak ellenére nagyon hatott rám, hogy nem élünk víz mellett. (A regénysorozat később újból megjelent Magyarországon, és gyermekeimnek is kedvenc olvasmánya lett.)

Ugyancsak az ötvenes évek derekán volt egy sajátos könyvgyarapodási élményem. Meglehetősen zsúfolt szombathelyi életünknek volt egy pompás nyári celenpontja. Anyai nagyapám még a háború alatt épített egy családi nyaralót a kőszeghegyaljai kis faluban, Velemben. Bár ezt is államosították az ötvenes évek elején, de nagyanyámnak sikerült jogi úton visszaszereznie, és itt töltöttük minden nyarunkat. Ebben a világtól elzárt, határmenti faluban, az akkor még (az elvetélt bányakísérleteket leszámítva) szinte romlatlan természeti környezetben nagyon nagyokat olvastam. Itt is volt ugyanis néhány régi ifjúsági és felnőtt-könyvünk, például a *Hájas Muki a ládában*, amely egy kisfiú tengeri kalandjait meséli el az I. világháború idején; és érdekes módon itt voltak elhelyezve a Jókai-alapművek is. Itt éltem meg 11-12 éves korom körül az első igazi identitást érlelő Jókai-élményeimet *A kőszívű ember fiai*, az *Egy magyar nábob*, és a *Kárpáthy Zoltán* révén. Visszatérve a furcsa könyvgyarapodási élményre: egyszer kerestem valamit a velemi ház padlásán, és – jól elrejtve – egy könyvcsomagot találtam: *Somogyvári Gyula* vagy négy-öt könyvét (köztük az első világháborús „trilógiát” és az *És mégis élünk* címűt), valamint *Fekete Istvántól* a *Zselléreket*. Persze, elkezdtem falni őket, és hamar rájöttem, hogy miért voltak eldugva. Az idő tájt – ugyancsak a velemi házban – felfedeztem egy háború előtti, sárga borítójú ponyvasorozatot, azt is felfaltam, és szinte egy életre jól is laktam vele: felnőtt koromra (és ezt nem a későbbi olvasáskutató „illemkódexe” mondatja velem) nem váltam lelkes krimi-olvasóvá – Agatha Christie klasszikus művein kívül a műfajnak viszonylag kevés képviselőjével ismerkedtem meg. A falusi helyszín azonban nem csak az olvasás aziluma volt: 12 éves koromtól minden nyáron 10-15 napra fel kellett járnom az erdőre sarlóval fenyőcsemetéket tisztítani, egy kis pénzkereset végett. Ilyenkor munkatársaimnak, a falusi gyerekeknek és asszonyoknak, akik a sarlót jobban forgatták nálam, regényes történeteket meséltem az ebédszünetben, hogy bebizonyítsam, én is tudok hasznos dolgot művelni.

Kisdiákkorom olvasmányai tehát egy olyan ellenvilágot jelentettek, amely lélektanilag, értékrendileg ellensúlyozta, bizonyos mértékig közömbösítette azt a másik, szovjetizált világot, amelyet az iskolai olvasókönyvek történeteinek és az iskolával együtt látogatott filmeknek a zöme (pl. az *Egy igaz ember* című partizántörténet) képviselt. Ezek közül magánolvasmányként akkortájt csak *Gajdar Timur és csapata* jutott el hozzám, a szovjet irodalom különböző fajsúlyú nevezetes szerzőivel (*Katajev*, *Fagyjev*, *Babajevszkij*, *Solohov*, *A. Tolsztoj* stb.) már később, egyetemre készülvén, illetve egyetemistaként ismerkedtem meg köze-

lebből. Azt nem állítom, hogy az említett két világ határa az iskola és az otthon között húzódott, hiszen a felső tagozatban (1953 után) esetenként nagyon jó, régi vágású pedagógusoktól tanultuk a magyar történelmet, a *János vitézt*, majd a *Toldit*. Úttörőörsünket is Rákóczi Ferencről neveztük el, és úttörőmunkaként nagy erőbedobással olvastuk a Rákóczi-szabadságharcról szóló regényeket (pl. *Szerelve mind a vérpadig*). Az iskola ugyan hivatalosan a hatalom szilárd bástyája volt: nagyszombat délután is – felsőbb utasításra – az iskolában gyűjtöttek össze minket, hogy a családdal ne vehessünk részt a feltámadási körmenetben, de az iskolában történt – 1953 márciusában – az a (következménynélküliségében szinte hihetetlen) eset is, hogy a szünetben osztályunk spontán módon megünnepelte Sztálin friss halálhírét. (Dobogva és füttyögve meneteltünk az osztályteremben, és ütemesen kiabáltuk: „meghalt Sztálin – meg-dög-lött!”.) A két világ határa valójában a lelkekben húzódott, és egy adott pillanatban lelkünk intim, eltitkolt fele hirtelen túlcsoordult és nyilvánossá vált. Ennek volt klasszikus megnyilvánulása később az ötvenhatos forradalom is.

1956 tavasza lehetett, amikor mi, kiskamaszok is jobban kezdtünk figyelni a külvilág hírcire. *Németh István*, szeretett fiatal magyar- és énektanárunk sugárzó arccal mesélte az osztálynak, hogy most jött Pestről, ahol részt vett Kodály új kórusművének, a *Zrínyi szózatának* bemutatóján, ahol a kórus refrénszerűen azt énekelte, hogy „ne bánts a magyart!”, és a közönség végül állva ünnepelte a szerzőt. Ekkortájt történt az is, hogy a Kossuth Rádióban érdekes történetet hallottam, amely nagyon megragadott. Egy férfiről szólt, akit kiengedtek a börtönből és a felesége hűségesen várt rá. Ilyen börtön- (és fogság- és kitelepítés-) történeteket eddig csak otthon, szűk baráti körben hallottam. Jó pár évvel később, egyetemista koromban derült ki számomra, amikor megjelent *Déry Tibor Szerelem* című emblematikus novelláskötete, hogy a címadó elbeszélést hallhattam nyolcadikos koromban a rádióban.

1956 ősze nem az olvasmányok korszaka volt. A történelem kilépett a könyvek lapjai közül, és még egy vidéki fiú számára is világosan érzékelhetővé vált, hogy az utcára kiszabadult történelemnek micsoda sodrása és életre szóló hatása van.

Pannonhalmi diákévek

Gimnazista éveim lényegében a forradalom leverésének korszakára estek, de egy védett helyen, a pannonhalmi bencés gimnáziumban vészeltem át őket. Itt a külső, zord világ ellenvilágát egy kicsinyített univerzum, egy hegyre épült zárt világ képviselte: a gimnázium, a rendház és a papi szeretetotthon, és ezen intézmények több száz lakója. Tudvalevő, hogy Pannonhalmán van egy muzeális rendi könyvtár, az ötvenes évek második felében ez kb. 300 ezer kötetet számlált. A diákság számára a gimnázium épületében külön ifjúsági könyvtár működött, amelynek könyvtárosa *Cziráki László* bencés paptanár volt, aki egyúttal a mi osztályunknak magyartanára és osztályfőnöke volt. Jó tanár volt, aki precizitása mellett nemcsak eltúrta, hanem bátorította is az egyéni olvasatokat. Irodalmi vetélkedőivel, az önképzőkörrel, és az ugyancsak általa szerkesztett irodalmi faliújsággal nagy pártolója volt az irodalom és az olvasás ügyének – nemcsak osztályunkban, hanem az egész diákság körében. Bár nagyon eleven és változatos diák-

életet éltünk, és meglehetősen sok szabadidős elfoglaltság közül választhattunk, az olvasás élenjáró tevékenységeink közé tartozott: esti szabadidőben, tanulási idő alatt (ha befejeztük az iskolai felkészülést), hétvégén, lelkigyakorlatok alatt stb. sokat olvastunk. (Az utóbbi alkalmakkor a szentek életét, egyháztörténeti jellegű regényeket, vallásos ifjúsági könyveket – pl. *Koszter atya* történeteit – illet leginkább olvasni. *Tóth Tihamér* lelki tanácsadó könyveit még otthonról ismertem, de a bencés atyák már nem preferálták látványosan.)

Abban az időben a gimnáziumi irodalomoktatás, és különösen a mi tanárunk, László atya megkövetelte olyan klasszikus irodalmi művek elejétől-végig való elolvasását és elemzését, mint a *Szigeti veszedelem*, a *Zalán futása*, *Csongor és Tünde*, *A falu jegyzője* stb.; a versek részleges vagy teljes memorizálásáról nem beszélve. László atyának még két szokásáról szeretnék említést tenni: az egyik, hogy ha valamilyen (kollektív vagy egyéni) büntetést akart adni, akkor többnyire *Majakovszkij*-verseket tanultatott velünk. A másik: házi dolgozatként – fakultatív jelleggel – novellát, sőt verset is lehetett írni. (Például novellisztikusan lehetett feldolgozni Kazinczy Ferenc 1831-es útirajzát, amelyet pannonhalmi látogatásáról írt.) Irodalmi vetélkedőivel pedig bevezetett minket a könyvtári „kutatómunka” világába is, ugyanis az írásban adott feladatokat hosszas könyvtári adatnyomozás után lehetett megoldani. Számos pannonhalmi olvasmányélményemre két „nehézsúlyú” mű tette fel a koronát: Babits hosszú bevezetőjével *Dante Isteni színjátéka* és *Tolsztoj Háború és békéje*. Az utóbbi jórészt szabadtéri olvasói élményem volt: visszatérően a pannonhalmi bástya párkányán mélyedtem el benne. (A sebesült Andrej herceg feletti ég számomra máig a Pannonhalma feletti felhőket jelenti.)

Ezek a felhők akkoriban meglehetősen vészterhesek voltak. 1957 tavaszán, egy nagy házkutatás után vitték el a pufajkások igazgatónkat, hogy két évig ne is lássuk. Azt is világosan tudtuk, hogy egyetemi felvételi esélyeink is lényegesen rosszabbak az állami gimnáziumok diákjaiéhoz képest. De a sötét fellegekkel lehetőleg nem foglalkoztunk, sok mással voltunk elfoglalva. Harmadikos korunkban osztályunk bemutatta *Fritz Hochwälder* svájci–osztrák drámaíró ötfelvonásos tragédiáját, a *Szent kísérletet*, amely a dél-amerikai jezsuita állam XVIII. századi erőszakos megszüntetéséről szólt. Magának a színdarabnak és a bemutatóra való készülődésnek nagy pedagógiai–pszichológiai hatása volt az osztályközösségre, mivel – osztályfőnökünk és festőművész öccse segítségével – mi magunk állítottuk elő a díszleteket és a kellékeket jelentős részét, mi kerestünk hozzá kísérőzenéket, és természetesen mi játszottuk az összes szerepet, vagyis ízlésünk, kreativitásunk és csoportkohézióink – egy irodalmi alkotás és a közös cél jóvoltából – egyaránt pallérozódott és erősödött.

Pannonhalma és az egyetem között

A boldog töltekezés éveit jelentő pannonhalmi diákéveket három nehéz esztendő követte, ennek megfelelő olvasmányokkal. Az első év volt talán a legnehezebb: az apám halála után pedagógusként elhelyezkedő édesanyámat az akkortájt újból fellángolt antiklerikális harc Vas megyei epizódjaként 1959 nyarán fegyelmi úton elbocsátották állásából: „mert megállapítást nyert, hogy (...) gyermekét egyházi intézetben neveltette, ezzel annak adta tanújelét, hogy az egyházi nevelést

alkalmasabbnak tartja az állami oktatásnál, ahol mint nevelő dolgozik.” Anyám háromgyerekes özvegyasszonyként nem mert dacolni a hatalommal: abban a reményben hogy így visszaveszik, kiíratott engem Pannonhalmáról, így a negyedik osztályt a szombathelyi Nagy Lajos Gimnáziumban végeztem el. (Ahol szintén dúlt az antiklerikális harc: egyik osztálytársamat az írásbeli érettségi után csapták ki az iskolából, mert rendszeresen ministrált, és megtudták róla, hogy pap akar lenni.) Az ottani fiúk (jórészüket még az általános iskolából ismertem) és a tanárok egy része (főleg az idősebbek) nagyon rendesek voltak hozzám, de nekem nagyon hiányoztak a pannonhalmi barátok és a tanárok, és erősen depresszív hangulatban csináltam végig azt az esztendőt. A kötelező és ajánlott XX. századi irodalmon kívül ezért szabadon választott olvasmányaim főleg *Gorkij Éjjeli menedékhelyéből*, *Tolsztojtól az Iván Iljics halálából*, valamint *Csehov*, *Dosztojevszkij* és *Turgenyev* műveiből álltak (*Puskint* és *Lermontovot* még Pannonhalmán olvastam, az *Anyegin* különösen megszerettem). És *József Attila* verseit bújtam. Akkor még nem hallottam a biblioterápiáról, de ma már tudom, hogy ez a könyvekkel való öngyógyítás korszaka volt. De nemcsak a klasszikus (orosz) irodalmat hívtam segítségül, hanem *Passuth László* munkáit és néhány más művészi életrajzregényt. Akkor még belső kulturális igényből fakadt a művészi életművek ilyenfajta tanulmányozása nálam, és a későbbi olvasáskutató (illetve még korábban a magyar szakos bölcsészhallgató) még nem ütötte rá szigorúan az ilyen olvasmányokra a „bestseller” bélyeget. A képzőművészetekkel más formában is foglalkoztam, egy tanárnóm sok művészettörténeti könyvet adott kölcsön, hisz az egyetemre először magyar–művészettörténet szakra jelentkeztem.

A jelesen sikerült érettségivel záródó nehéz korszak azonban nem tudott véget érni: az egyetemre – ismét a világnézeti harc jegyében – nem vettek fel. (A felvételi bizottság KISZ-es megbízottja az ideológiai kérdéseket is erősen feszegető felvételi vizsga után utánam jött a folyosóra, és közölte, hogy ide csak marxisták kerülhetnek be). Ezek a gáncok megerősítettek mind szakmai elhivatottságomban, mind pedig értékrendemben. Úgy éreztem, ha túllépni nem is tudok rajta, de felette állok a „mai kocsmán”. Miközben a szombathelyi REMIX Rádiótechnikai Vállalatnak két évig háromműszakos betanított munkása voltam, a való világból igyekeztem átlépni egy másik, eszményekkel és esztétikummal teltett virtuális világba. Ekkor olvastam *Kempis Tamástól* a *Krisztus követését*, *Schiller* verseit és drámáit, *Goethe Faustját*, pannonhalmi barátaim és a *Vigilia* révén hozzájutottam *Teilhard de Chardin* gondolataihoz, majd (de ez már a hatvanas évek közepén lehetett) nyugaton megjelent egy-két művéhez. Érettségim utáni nyáron a kabhegyi építőtáborban – nem kifejezetten adekvát verbális környezetben, de éppen annak meghaladása céljából – az *Anna Karenina* zsebemben elférő olcsókönyvtári kiadását olvastam, majd volt egy francia klasszikusokat preferáló korszakom is, amely azonban nem hagyott igazán mély nyomokat bennem. Leginkább *France-tól* *A vörös liliom* tetszett, de amikor a hetvenes évek közepén – egy képzőművészeti érdeklődésű periódusomban (a regény firenzei vonatkozásai miatt) – újraolvastam, hatása elmaradt az első olvasattól. Abban az időben az olvasmányaimból kiírtam az erkölcsi tanulságokat, naplót veztettem. Rákaptam – pannonhalmi baráti összeköttetéssel – a *Vigilia* olvasására, majd a fővárosi és megyei irodalmi–művészeti folyóiratokra is.

Ekkor már (Pannonhalmától kezdve) rendszeres könyvtárhasználó voltam, a Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtárba (és időnként a vasutas szakszervezet könyv-

tárába) jártam. A könyvek mellé mindkét helyen sok jó szót, tanácsot is kaptam. Keresetem lévén, rendszeres könyvvásárló is lettem, és ekkor kezdtem kiépíteni – elsőként főleg irodalmi és irodalomtörténeti művekből – a saját házikönyvtáramat. Bekerültem egy akkor alakuló irodalmi körbe (*Benke Éva* későbbi főiskolai tanár volt a vezetője), amely fiatal tanárokból, könyvtárosokból, és a szocialista káderpolitika hozzám hasonló hajótöröttjeiből szerveződött. Voltaképpen irodalmi színpad voltunk, és tematikus műsorainkat magunk állítottuk össze. Értelmiségi műhelymunka folyt ebben a kis közösségben, a helyi írókkal (pl. *Gazdag Erzsével*, a csendes szavú, kedves gyermekkönyvszerzővel) is kapcsolatot tartottunk. Sokat tanultam a fiatal diplomásoktól, ekkor ismerkedtem meg a kortárs magyar költők (*Nagy László, Juhász Ferenc, Simon István, Váci Mihály, Weöres Sándor* stb.) verseivel. (*Illyés Gyulát* már a gimnáziumban tanultuk, de mélyebben – főleg az *Egy mondat...*, valamint a *Kézfogások* című kötet hatására – egyetemista koromban fedeztem fel magamnak.) De nem csak irodalmi olvasmányélményeket köszönhetek nekik, a kör könyvtáros tagja az aktuális, érdekesebb ismeretközlő művekre is felhívta a figyelmünket. Két kiadványra emlékezem ezek közül: *Agatha Fasset* Bartók Béla amerikai éveiről írt könyvére, valamint egy akkor nagy érdeklődést kiváltó, a jövő gazdasági-népesedési esélyeit latolgató műre (*Fritz Baade: Versenyfutás a 2000. évig*). Irodalmi színpadunk tagjainak dicséretére még el kell mondanom, hogy utólag sem tudok arról, hogy beszélgetéseink tartalma „avatatlan” fülekbe jutott volna, ami azokban az időkben (1960–62) nem kis dolog volt. Így hát ez a kör pszichikailag is sokat segített nekem a monoton fizikai munka és a gyári légkör elviselésében, és az értelmiségi pályára való felkészülésben.

Volt még egy tényező, amely szintén megkönnyítette ennek az átmeneti periódusnak az elviselését. Egy diákkori távszerzelemről van szó, sűrű levelezéssel és – talán ma egy kicsit bizarrul hat – rendszeres olvasmányajánlásokkal, könyvekből kiírt részletekkel, időnkénti könyvajándékokkal. (A kapcsolat meglehetősen tartósra sikeredett: házasság, két gyermek, és ma közösen és nagy örömmel viselt nagyszülői szerepkör lett belőle.) A minket körülvevő olvasmányok közül volt kettő, amely kapcsolatunk emblematisz eleme lett: *Szerb Antal Száz híres verse* és *Pablo Neruda Száz szerelmes szonettje*. Az irodalmon kívül más művészeti ágak is körénk fonódtak szövetségessül: rám párom zenei érdeklődése, aktív muzsikálása hatott ösztönzőleg, én pedig képzőművészetek iránti vonzalmamat igyekeztem átadni neki.

Az önvallomás jelleget még egy elemmel ki kell egészítenem: irodalmi érdeklődésem már gimnazista koromban, de leginkább ezekben az átmeneti (és majd a kora egyetemi) években aktív irodalmi munkálkodásban, főleg verselésben is megmutatkozott. (Verseim annak idején meg-megjelentek a dunántúli sajtóban és folyóiratokban.) Egyik volt pannonhalmi osztálytársammal, aki szintén Szombathelyre sodródott fizikai munkára (miután őt se vették fel egyetemre) kétszemélyes irodalmi társaságot alapítottunk, és szabadidőnkét egymás verseinek megbeszélésére fordítottuk. Akkor már fel-feltünedeztek a házak tetején a tévéantennák, de mi még évekig nem éltünk ennek az új tömegközlelési eszköznek a lehetőségeivel.

Ami a Pannonhalma és az egyetem közötti három évet illeti, a fő nehézséget talán nem is az a tudat jelentette, hogy másodosztályú állampolgár vagyok, mert ezt a rossz érzést a kulturális értékek intenzív befogadásával kompenzálni tudta az ember. Az igazi nehézséget az a bizonytalanság jelentette, hogy nem tudhatta

az ember: bűnnek számító (származási, világnézeti) hátrányait „megbocsátja-e” valaha is a rendszer? (Anyámnak nem bocsátotta meg: soha életében nem taníthatott többé, utolsó fellebbezését a hetvenes években utasították el.) Évekig nem tudtam, hogy lehet-e belőlem az, amire minden erőmmel készültem: bölcsészhallgató és humán értelmiségi. A REMIX-ben egy másfajta karrier lehetősége is felmerült: az utolsó hónapokban művezető lettem, és a gyár segítette volna műszaki továbbtanulásomat, de ezzel nem kívántam élni.

Egyetemi évek

Végül 1962-ben – miután egy véletlen folytán „bűneim” nem váltak nyilvánossá a felvételi bizottság előtt – felvételt nyertem az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar–könyvtár szakára. Ez új fejezetet nyitott szakmai életemben, párkapcsolatomban (jövendőbelim budai lány volt), magánéletemben – és természetesen olvasástörténetemben is.

Innentől kezdve „hivatásos” olvasóvá és olvastatóvá váltam, jórészt olyan nyomvonalon – a magyar és könyvtár szakon megkövetelt olvasmánylisták, és az akkori értelmiségi presztízsolvasmányok mentén – haladtam, amely sok kollégám számára jól ismert, ezért nem is szükséges részletesebb taglalása. Meg kell jegyezni, hogy abban az időben meglehetősen komolyan vettük mindkét szak olvasmánylistáit, és bár már akkor is létezett a *Száz híres regény* korai változata, jobbára nem az eredeti olvasmányok helyett, hanem inkább a korábbi olvasmányélmények vizsga előtti felfrissítésére használtuk. (Hogy azért ne idealizáljam túlságosan a helyzetet, arra is volt példa, hogy a kollégiumi szobatársak között elosztottuk olvasásra a szovjet irodalom fontosabb regényeit, és vizsga előtt elmeséltük egymásnak.) Végül is elég jó, mondhatni, életre szóló muníciót gyűjtöttünk össze a magyar és a világirodalom klasszikusaiból (beleértve a franciákat – elsősorban talán *Stendhalt* – akiket ekkortájt kedveltem meg igazán). És akiket nagyon megszerettünk a „rohamolvasások” és az egyetemi előadások hatására (vagy épp azért, mert nagyon elhallgatták őket), azok életművét még évekilavastuk egyetem után is. (En leginkább *Krúdyt*, *Thomas Mann*t és *Németh Lászlót*, de több XIX. és XX. századi költőt is, például *Berzsenyit*, az öreg *Aranyt*, *Babitsot* és *Radnótit*.)

„Hivatalos” szakjaim irodalma mellett még három témakörrel foglalkoztam behatóbban egyetemi éveim alatt. Az egyik a már többször emlegetett művészettörténet volt: rendszeresen látogattam *Dercsényi Dezső* és *Entz Géza* romanika- és gótika-szemesztereit, sőt *Aradi Nóra* modern művészetről szóló előadásait. A másik saját magam választotta témakör a folklór volt, amelynek résztárgyait (népmese, népdal, népballada) a néprajz tanszéken nemcsak hallgattam, hanem jórészt le is vizsgáztam belőlük. Nagyon érdekelték a régi (népi gyökerű) eposzok, végigolvastam a két *Homéroszon* kívül a *Gilgamest*, a *Kelevalát*, a *Kalevipoeg*-ot, az *Igor-éneket*. (És ha már a „nagy történeteknél” tartunk, itt jegyzem meg, hogy ekkor olvastam el – végre nem csak „zanzásított” formában – az *Ószöveget* is; az *Újszöveggel* még Pannonhalmán megismerkedtem.) A harmadik „hobby-téma” az esztétika volt, amelyet az egyetemen csak egy szemeszter erejéig (és rendkívül dogmatikus formában) tanítottak, az Eötvös Kollégiumban azonban idő-

sebb diáktársunk, a filozófia szakos (később jeles szociológussá vált) *Bertalan László* (sajnos, már nincs közöttünk) több éven keresztül vezetett egy esztétika-semináriumot, amelyhez tisztességesen hozzáolvasztatott minket.

Az alábbiakban néhány etüddel szeretném illusztrálni olvasmányokhoz–írókhoz fűződő egyetemi élményeimet. Hadd szóljak elsőként *Pilinszky Jánosról*. Az egyik pannonhalmi barátom révén létrejött „vigiliás” kapcsolatomnak köszönhetem, hogy még egyetemi éveim előtt megismertem verseit. Mint szárnybontogató poéta kaptam a jó tanácsot versei tanulmányozására. E ténynek is része volt abban, hogy egyetemi éveim alatt – az önkritikai elem felülkerekedésével – abbahagytam a versírást, viszont Pilinszky művészetéről két tanulmányzengét is készítettem: az egyiket a *Négysoros* című versről, a másikat az addigi teljes Pilinszky-életműről. Az előbbit – többszöri csiszolás után – jóval később meg is jelentettem (Új Forrás, 1981/3. sz.), az utóbbival – *Czine Mihály* ajánlására – valamilyen OTDK-díjat nyertem 1967 tavaszán, Pécsen. Ezt azért említem meg, mert Pilinszky a hatvanas években épp hogy csak a „tűrt” kategóriába tartozott, az egyetemen nem, csak *Czine Mihály* és *Kiss Ferenc* Eötvös-kollégiumbeli szemináriumán foglalkoztunk vele. *Király István*, az akkori ELTE egyik legnagyobb hatású (és hatalmú) professzora, akihez műelemző szemináriumra jártam, enyhén szólva megütközött, hogy én Pilinszkyvel foglalkozom, és nem hívott többé magánbeszélgetésre, amit korábban többször is megtett. Pilinszkyt egyébként – az említett közvetítő révén – személyesen is megismerhettem. Többször találkoztunk a Kárpátia-ház (munkahelye, az Új Ember szerkesztősége) környéki presszókban, egyszer *Izabella* (vagy *Rottenbiller*?) utcai udvari lakásában is jártam nála. A lakás is olyan szerény volt, mint ő maga. Az Eötvös Kollégiumba is meghívtam a *Czine*-szeminárium vendégeként, el is jött. Kérdésünkre, hogy mit szól a szokásos „katolikus költő” besoroláshoz, valami olyat válaszolt, hogy jó katolikus szeretne lenni, többek szerint költő is, de mégsem tartja magát katolikus költőnek – mert ebben a „műfajban” szerinte *Assisi Szent Ferenc* volt az utolsó.

Legyen a második etüd témája a már eddig is többször emlegetett alma mater, az *Eötvös Kollégium* (régi-új hivatalos nevén: az Eötvös József Collegium). *László* atya, pannonhalmi magyartanárom is Eötvös-kollégista volt, és sokat mesélt ottani intellektuális élményeiről. Az ő személye volt a kapocs életem két fontos szellemi műhelye között. Mi akkoriban – megfelelő tanulmányi eredmények birtokában – második évtől lehettünk tagjai a Kollégiumnak, és ennek fejében – az egyetemi kötelezettségeinken túlmenő (a Kollégiumban megtartott) órákat is kellett vállalnunk. Ez elmaradt az Eötvös Collegium régi (1947 előtti) követelmény- és szolgáltatási rendszerétől, de mégis többet nyújtott, mint más kollégiumok.

No, és a könyvtár! Egyetemi éveim során egyaránt látogatója voltam az Egyetemi Könyvtárnak és az OSZK-nak, de a legjobb munkalehetőséget a Kollégium (akkor már az MTA Irodalomtudományi Intézettel közösen használt) könyvtára jelentette, este 10 óráig való nyitvatartásával, az éjszakára bizalmi alapon kikölcsönzött könyvekkel, és az olvasmányokhoz való közvetlen – könyvtáros nélküli – hozzáférés lehetőségével. A munkaasztalok a könyvespolcok között álltak, zárt részleg nem volt, a polcokról azt vettünk le, amit akartunk. A könyvtár próbáját az Irodalmi Újság teljes 1956-os évfolyamának megléte jelentette számunkra: a próba sikeres volt, mert az '56-os kötetbe be volt kötve a november 2-ai szám is, benne *Illyés Gyula Egy mondatával*. Ezt mindjárt ki is másoltuk *Németh László*, *Füst Milán*,

Tamási Áron írásaival együtt, és szűk baráti körben terjesztettük. Emlékszem, hogy Szabó Tibor szobatársunktól (nyugalomba vonulásáig a Győri Tanítóképző Főiskola tanára volt) Márai Sándor *Halotti beszéde*nek legépelet példányát is megkaptuk. 1963-at írtunk akkor! Egy ilyen könyvtárban dolgozhatni akkor nagy ajándék volt a sorstól! De nem mindig a könyvtárban (és a tanulószobákban) olvastunk: feledhetetlen élmények fűznek a Kollégium kertjében, a lombos fák árnyékában olvasott *Thomas Mann*- és *Krúdy*-regényekhez. Másfajta, intenzívebb, gazdagabb olvasat volt ez, mint évekkel később az újpalotai buszon olvasott ugyancsak Manntól való *Királyi fensége*. Összefoglalóan megállapíthatom, hogy számomra több évtized távlatából nézve azok a viszonylag ritka olvasási élmények a legemlékezetesebbek, amelyek csendes természeti környezetben születtek.

A Kollégium persze nemcsak olvasó- és tanulóhely volt, hanem az olvasmányok és a világ dolgainak megbeszélésére is szolgált. A sok éjszakába nyúló beszélgetés során egymás látókörét, szemléletét gazdagítottuk, vitatkoztunk, egymás verseit kritizáltuk. (Szemünk láttára vált költővé testvérszobánk lakója, a polonista-történész *Kovács István*, és költőből kritikussá *Varga Lajos* szobatársunk, aki ma Varga Lajos Márton néven a Népszabadság kulturális rovatvezetője.) Az néhány hónap alatt kiderült, hogy a „hivatalosan” marxista és ateista bölcsész-hallgatók jelentős része a valóságban nem felel meg ezeknek a hatalom által szorgalmazott kritériumoknak, és a mi kollégiumi (1963–67-es) évfolyamunk (valamint a nálunk fiatalabb korosztályok) még az átlagosnál is kevésbé. (Vagyis a „fellazulás” időben előrehaladva egyre növekedett.) Nem is olyan könnyű kérdés, hogy valójában milyen eszmerendszer talaján álltunk, hiszen a világpolitikai helyzet akkoriban nem hatott ösztönzőleg alternatív jövőképek és víziók részletesebb kidolgozására, igenjeink jórészt a nemek fonákjaként rajzolódtak ki. Az egyértelmű volt, hogy szűkebb baráti körünkben idegenkedés volt tapasztalható a kommunista rendszerrel és annak uralkodó ideológiájával, valamint a Szovjetunió elnyomó hatalmával és internacionalizmusnak álcázott imperializmusával szemben. Tehát nem voltunk marxisták, de a mi körünkben is érzékelhető volt több-kevesebb plebejus attitűd. Mi is olvastuk *Lukács Györgyöt*, de jóval kisebb lelkesedéssel, mint azok a társaink, akik a baloldaliság intellektuális „szalonképessé” tevőjét látták benne. Szabadságot óhajtó (de közeli megvalósulásában nem reménykedő) polgári és nemzeti demokraták voltunk, elutasítottuk a szocializmust, ugyanakkor nem tartottuk magunkat a kapitalizmus kimondott hívének sem. Amellett, hogy foglalkoztunk más népek, különösen a közép-európai térség történetével és kultúrájával, közös nevezőnk volt a nemzeti identitás fontossága, és egyre tudatosabbá vált körünkben az akkori nyilvánosság által teljesen elhallgatott határainkon túl élő magyarok iránti érdeklődés. E témakörben legtöbbit *Kósa László* néprajzos szobatársunktól tanultunk (ma az ELTE akadémikus professzora), aki már akkor módszeresen foglalkozott velük, és mi többiek is megjártuk Felföld vagy Erdély különböző tájait. A fentiekon túlmenően – vagy mindezekkel együttjáróan – többünk vallásgyakorlóként kötődött egy-egy történelmi egyházhoz is. Így utólag visszatekintve, kamaszkori élményünk, az 1956-os forradalom kitörölhetetlen nyomot hagyott világvilágunkon és értékvilágunkon: főbb eszményink a polgári demokratikus szabadságjogok, a nemzeti függetlenség, a harmadik úthoz közel álló társadalomkép (szorgalmas olvasói voltunk *Németh Lászlónak* és *Kodolányi János Zárt tárgyalásának* is), és a vallásos (vagy legalábbis deista)

világnézet voltak. Talán ez utóbbi tartozott hozzá legkevésbé az általam jobban ismert kollégisták eszmei közös nevezőjéhez, annak ellenére, hogy akkoriban a Katolikus Egyházban nagy változások készülődtek: akkor zajlott a II. Vatikáni Zsinat. Kollégista barátaimmal bejártunk az Egyetemi-templom adventi és nagyböjti konferencia-beszédeire, és egy általa jól ismert református gyülekezet rendezvényeire is. Kósa Laci volt az is, akinek a hatására kissé behatóbban megismerkedhettem a református teológiával és kultúrával, és családnk régebbi protestáns hagyományai mellett a Kollégium adott végső lökést ahhoz, hogy egy életre elkötelezzem magam az ökumené gondolata mellett.

Valamivel föntebb említést tettem *Németh László* olvasásáról. A hatvanas években még ő is a „túrt” kategóriához tartozott, ezért az antikváriumokat végigböngész-tük háború előtti tanulmánykötetei, valamint *Illyés Gyula*, *Kodolányi, Tamási Áron* régi kiadványai után. Németh László egyik regényhősét, az *Égető Eszter* jó közösségi ügyekben fáradhatatlan Szilágyi tanár urát, illetve valódi nevén *Szathmáry Lajost* (feleségem barátnőjének édesapja lévén), személyesen ismertem. Budára költözött, idős korában is olyan aktív és derűs volt, amilyennek alteregóját ismerhettük meg a regényben. Gyermekait művésznek és pedagógusnak nevelte, ő maga is vonósnegyesben házimuzsikált. A polgári kultúra zárvány-világába csöppentem bele, amikor egyszer egy ilyen házimuzsikás estén meglátogattuk őket. Tehát az a nemes ügyek mellett elkötelezett közösségi mentalitás, amelyre Németh László sok évtizeddel ezelőtt ráérezett és élő példa alapján regényalakká formált, szűk körben máig hatni tud.

Megemlítem még egyetemista korom néhány „író-olvasó találkozáját”. *Féja Gézával* – a *Viharsarok* elolvasása után először rokonaimnál találkoztam, de azután kollégiumi szobatársaimmal is felkerestük. Sajátos volt *Sánta Ferenchez* való viszonyunk: ő kollégiumunk könyvtárosa volt; a hatvanas években egymás után jelentek meg fő művei, s ezeket rendre el is olvastuk. Szinte naponta találkoztunk vele, mégsem alakult ki közöttünk érdemibb kapcsolat. *Balázs Józsefhez* viszont szoros szálak fűztek: ő fiatalabb kollégiumi diáktársunk volt, aki sűrűn belátogatt a szobánkba beszélgetni, és főleg filmes érdeklődésével tűnt ki. Minket is meglepett, amikor néhány évvel később, a hetvenes évek derekán jelentős regénysorozattal jelentkezett, közülük a *Magyarok* máig emlékezetes számomra.

Az olvasáskutatás évtizedei

1967-ben szereztem meg magyar–könyvtár szakos diplomámat, és véletlenszerű körülmények folytán az év őszén olyan munkakörbe csöppentem bele, amelyet évekbe telt, amíg megkedveltem. A könyvszakmába kerültem, és teljesen újszerű feladatot kaptam: olvasás-, illetve könyvpiackutató lettem. Én magam teljesen más jellegű kutatásokat álmodtam magamnak: folklór-esztétikai szakdolgozatomat az eltűnt naiv eposzunk egy szüzséjének rekonstrukciójáról, a kun-rabolta, Szent László-kiszabadította magyar lány történetéről írtam, de nagyon érdekelt a XX. századi magyar költészet is. Ekkor azonban már családos ember voltam, és örülnöm kellett, hogy egyáltalán állást kaptam.

Mindazonáltal egy darabig még lázadoztam új hivatásom ellen, és nagy munkával tanulmányt kerekítettem egy egyetemi műelemző szemináriumra írt dol-

gozatomat, és 1969-ben az Irodalomtörténet című folyóiratban meg is jelent a *Radnóti Miklós Razglednicáiról* szóló elemzésem. A *Bori notesz* létrejöttének tragikus körülményei, és a benne lévő versek esztétikuma közötti drámai feszültség gimnazista korom óta foglalkoztatott, ezt írtam meg ebben a tanulmányban. (Ha az önvallomásba egy kis hiúság is belefér, megemlítem, hogy ezt a fiatalkori munkámat a Radnóti-irodalom – beleértve *Ferencz Győző* 2005-ös kitűnő monográfiáját – máig hivatkozza.) Az egyetemi évekkel való tematikai és személyi kontinuitást segítette az a több évig fennálló asztaltársaság is, amely *Kiss Ferenc* kollégiumi tanárunk barátaiból (*Für Lajos, Kormos István, Száraz György*) és belőlünk, a Pesten maradt kollégiumi tanítványokból állt, s meg-megjelentek közöttünk erdélyi és felföldi magyar értelmiségiek is. A fő téma persze az irodalom volt, amely akkor a legfontosabb nemzeti-társadalmi törekvéseket is reprezentálta. Közben sikerült fölkerülnöm nyugati (ingyenes) könyvküldő szolgálatok címlistájára is, e forrásból főleg szociológiai jellegű könyveket kaptam.

Olvasáskutatói pályám a középiskolás fiatalok olvasási szokásainak vizsgálatával kezdődött 1967-ben, és a kortárs magyar irodalom olvasótáborának feltérképezésével folytatódott (volna, ha ez utóbbi vizsgálat kutatási jelentését *Kardos György*, a Magvető Kiadó akkori nagyhatalmú, és sok más tekintetben nagyon rugalmas igazgatója – mivel barátja, Berkesi András olvasottságáról nem az általa kívánt képet festette – meg nem vétőzza). Így az igazi folytatás évekkel később, az OSZK Könyvtárudományi és Módszertani Központ olvasáskutató műhelyében következett – szakmai, kulturális politikai és emberi szempontból egyaránt termékenyítő és baráti légkörben. (Hogy néhány névvel is illusztráljam ezt a szellemi környezetet: *Nagy Attila, Kamarás István, Katsányi Sándor*; és a kihagyhatatlan kolleginák, akik kohéziós energiáink fő letéteményesei voltak: *Bartos Éva, Havas Katalin*.) Itt nagyon szép és érdekes feladatot kaptam: országos reprezentatív olvasás- és könyvtárszociológiai felméréseket végeztem. Ezt a tematikát bővítettem ki – még jóval a rendszerváltozás előtt – *Mezey László Miklós* kollégám segítségével a határon túli magyarok vizsgálatával, majd a rendszerváltozás után, részben már a Teleki László Alapítványnál, legutóbb pedig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetében – szisztematikus határon túli kutatásokkal. Bár az ezredforduló éveiben – a Kerkai Egyházzszociológiai Intézet több projektjének vezetése révén, megmerítkeztem az empirikus vallásszociológiában, a határon túli magyarság kutatása közben pedig a kisebbség- és értékszociológiában is, a művelődés- és olvasásszociológia szempontrendszerét (mint egy régi, jól bevált, s immár elhagyhatatlan bútordarabot) magammal cipeltem új kutatási területeimre is. Mindezen kutatások a szakmai nyilvánosság színe előtt folytak, és jelentős részt épp e folyóirat, illetve elődje, a *Könyvtáros* különböző számaiban láttak napvilágot, így hát ezekről több szó itt ne essék. (Hacsak ismét a hiúság kisördögének sűgására a *Könyvtárossal* kapcsolatban meg nem jegyzem még, hogy ebben a folyóiratban jelent meg – még egyetemista koromban – az első szakmai publikációm is, 1965-ben.)

A fennmaradó és egyben utolsó kérdés: mi mindent olvasott az olvasáskutató az elmúlt csaknem négy évtized alatt? Mivel 1970 és 1991 közötti bő két évtizedből tételes olvasmánylistáim maradtak, ködös emlékképeken kívül konkrét információkkal is szolgálhatok. De ezt sem vihetem túlzásba: a címekből válogatnom kell, lehetőleg úgy, hogy az olvasott különböző műfajok mind képviselve legyenek egy-két olvasmánnyal, de az idő múlásával bekövetkező aránymódosu-

lásokat is valamelyest érzékeltetni illik. (Itt rá kell mutatnom egy újabb torzító tényezőre: mivel a listák általában elejétől-végig elolvasott könyveket tartalmaznak, a felkerülésnél hátrányt szenvedtek a versek és a novellák, nem beszélve a drámakötetektől.) Egy kicsit úgy érzem magam, mint az orvos, aki önmagát operálja: megpróbálok az egykor lelki önmagamhoz ízesülő olvasmányokból valami elidegenített dolgot formálni, hogy vizsgálhassam: összeállnak-e ezekből a listák-ból valamilyen tendenciák?

Elöljáróban meg kell jegyeznem, hogy főleg a saját érdeklődésből elolvasott szépirodalmi és általánosabb érdekű társadalomtudományi könyvolvasmányokat jegyeztem le eleve (vagyis az „örömolvasmányokat”), a szorosabb szakmai irodalmat és a periodikumokat (vagyis a munkaeszközöket) nem. Persze a szociológusnak fel kell vetnie, hogy egy olvasó „saját érdeklődése” nem választható el a kor olvasmánykínálatától, az olvasó környezetének, társadalmi rétegének csoportnormáitól, presztízs-szempontjaitól stb. Tessék tehát mindezt az alábbiakba bekalkulálni, és nem szabad nagyon csodálkozni, ha a megnevezett művek e cikk olvasóinak körében nem egyszer fognak olyan érzést kelteni, mintha saját egykori olvasmányairól lenne szó.

Az olvasáskutatónak, aki hosszú ideig érzékelhetően törekedett humán értelmi-ségi mivoltának megőrzésére is, a listakészítés előtti évekből is vannak természetesen olvasmányélményei. Jól emlékszem, hogy az egyetem elvégzése után, a hatvanas évek végén érzékelhetően megpezdült az irodalmi élet. (Persze nem csak az irodalom: gondoljunk itthon az „új gazdasági mechanizmusra”, külhonban pedig Prágára és Párizsra!) Olyan regények jelentek meg (az aczéli „tűrés” határait feszegetve), mint *Ottlik Géza: Iskola a határon*, és *Konrád György* első könyve, a Népszabadság által azonnal megtámadott *Látogató* – mindkettőt megjelenése után rövidesen elolvastam. Ottlik könyvének a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatos gondolatait a történelmi tudat szociológiai elemzése során szoktam idézni.

Az 1970-es év nagy – immár lejegyzett – élménye számomra *Bulgakov Mester és Margaritája* volt. De az 1970-es listán szerepelnek még: *Durrell: Alexandriai négyes*; *Moravia: Unalom*; *Mészöly Miklós: Pontos történetek útközben* stb. (vagyis az akkori értelmiségi „kötelező olvasmányok”), továbbá: *Thomas Manntól a Varázshegy*, *Németh Lászlótól a Gyász*, *Jókai Annától a Tartozik és követel*, *Nagy László és Bella István* versei, *Sánta Ferenc* novelláskötete, az *Isten a szerkén*, és még mások mellett: *Vekerdy József* Németh-monográfiája. (Ez annak idején nagy port vert fel: zord hivatalos fogadtatása azt bizonyította, hogy Németh László még a hetvenes évek elején is csak a „tűrt” kategóriába tartozott.) 1971-ben (*Kosztolányi Dezső, Füst Milán, Krúdy és Thomas Mann* regényei mellett) olyan újdonságok bukkannak fel, mint *Ajtmatovtól* a számomra máig emlékezetes *Versenylő halála* és a *Fehér hajó*, valamint *Sütő Andrástól* a szintén feledhetetlen *Anyám könnyű álmot ígér*. Az amerikai irodalmat *S. Below Herzogja* képviselte. 1972-ben – valószínűleg *Friedenthal Goethe élete és kora* című művének hatására – *Goethetől a Költészet és valóság* került sorra, 1974-ben pedig (ez egy kicsit meglep: úgy emlékeztem, hogy már előbb!) *Thomas Manntól a József-tetralógia*. 1974–75-ben egymást követik *H. Perruchot*-nak a nagy impresszionista és poszt-impresszionista festőkről írt, dokumentumokra támaszkodó, lebilincselő életrajzai. Ekkor olvastam *Ceramtól* a szintén lebilincselő *Régészet regényét* is, amely később a gyermekeimnek is kedvenc olvasmánya lett. Érzékelhető ekkori életsza-

kaszomban – Perruchot-tól függetlenül is – a művészettörténeti érdeklődési hullám (*Vasari, Gombrich* stb.), de a kortárs irodalomhoz sem lettem teljesen hűtlen: *S. Lenz, Örkény és Bor Ambrus: Útlevélkép háttérrel*. (Az utóbbi pikantériája, hogy Bor Ambrussal korábban együtt dolgoztam a könyvszakmában, és nekem bizalmasan elmesélte saját sikertelen szervezési kísérletét – nem kis bátorsággal ezt írta meg a regényben. És láss csudát: meg is jelent!) A hetvenes évek közepén még volt egy *Déry*-korszakom (*Felelet, Befejezetlen mondat*), egyben lezárult a több évig tartó *Thomas Mann-* és *Krúdy*-korszak. Olvastam *Balzacot* is, *Mészöly Miklóst* is. Élményszerű volt a közép-európai szemmel Nyugat-Európa kultúrkinccseit sorravevő esszégyűjtemény 1976-ban (*Z. Herbert: Barbár a kertben*). Ugyancsak 1976-ban volt a „görög-korszakom”: görögországi úti készülődésünknek számos olvasmány (mitológia, művészet- és művelődéstörténet, útleírások: *Szabó Magda, Szöllösy Klára, R. Graves, Hesziódosz, Kazantzakis* stb.) is része volt. 1977-ben hozzájutottam – kulturális dugáruként – *Márai Sándor Föld, föld* című könyvéhez, s emlékszem, hogy Velemben olvastam és nagyon megfogott.

A hetvenes évek vége felé mintha fogyatkoznának a régi szerzők, csak az egy *Dosztojevszkijt* találok 1979-ben: *Feljegyzések a holtak házából* (úgy emlékszem, ekkor jutottam hozzá *Szolzenyicin Gulágjához* is), és egyre nagyobb arányt képviselnek a történeti jellegű non-fiction könyvek (*Károlyi Mihály* emlékirata, *Dümmerth Dezsőnek* a magyar középkorról szóló kötetei, *Szárász György: Egy előítélet nyomában*, *Huizinga* nevezetes műve, *A középkor alkonya*, *Le Goff: Az értelmiség a középkorban* stb.). Az irodalmat főleg a kortársak képviselik (*Böll, Marquez, Doctorow, Nádas Péter és Sütő Andrástól Az engedjétek hozzám a szavakat*). 1980-ban ismét „dugáruhoz” jutottam: *Márai Sándor Naplójának* III. kötetéhez és *Cs. Szabó László Két tükör között* című művéhez. A nyolcvanas évek elején folytatódik a korábbi tendencia, a klasszikusok elapadnak (*Petőfi* 1847-es útleveleit és *Tamási Ábelét* olvastam újra 1981-es erdélyi családi körutunkra készülvén, az utóbbi családi kötelező olvasmány volt, gyerekeim is nagyon megszerették); *Szilágyi István* kitűnő regénye, a *Kő hull apadó kútba* is ekkortájt került a kezembe, valamint *Kós Károly* két könyve is: *Erdély, Kalotaszeg*. A történeti non-fiction műfajon belül egyre nagyobb teret nyernek a második világháborús visszaemlékezések, élükön *Kádár Gyula* emlékezetes könyvével (*A Ludovikától Sopronkőhidáig*), de *Kapuscinski (A császár)*, *Hall (Rejtett dimenziók)* és *Hankiss Elemértől a Diagnózisok* színesíti a képet. Ugyancsak gazdagítja az ismeretközlő irodalom összetételét 1982-ben *Chesterton Assisi Szent Ferenccé és Benkő Antal Bevezetés a valláslélektanba* című munkája (az akkor Brazíliában élő jezsuita atyával két évtizeddel később sikerült személyesen is megismerkednem); valamint a bencés rend történetéről szóló jubileumi tanulmánykötet (*Népek nagy nevelője*), amelyben egykori tanárom, *Cziráki László* írása is helyet kapott. És tovább erősödik a kortársak uralma: *Eszterházy Péter Termelési regénye*, *Hrabal (Sörgyári capriccio)*, *Hajnóczy Péter (A halál kilovagol Perzsiából)*, *Malamud* két regénye (*A segéd, A mesterember*) stb.

A két folyamat (a II. világháborús memoáirodalom iránti érdeklődésem és a kortárs irodalom dominanciája) a nyolcvanas évek derekára kiteljesedik. Az előbbivel talán az elmaradt apai történeteket akartam pótolni (pl. *Simonffy András: Komország katonái*). Újraolvastam – már nem tudom, milyen indíttatásból – *Herczeg Ferenc* néhány könyvét és *Kós Károly Országépítőjét* is – vagyis a középkor iránti

visszatérő érdeklődésem állhatott a háttérben. Megemlítenék ebből az időszakból egy rendhagyó olvasmányt, ama nevezetes szovjet–orosz *V. P. Katajev* öreg korában a korai bolszevizmusról írt megdöbbentő regényét: *A Werthert már megírták* címűt. 1983-ban – valószínűleg kis példányszámban és szépirodalmi köntösben – már ilyen is lehetett olvásni Magyarországon. 1985-ben újraolvastam *Illyés Ebed a kastélyban* című munkáját, és kíváncsiságom a *Vanyó László* által szerkesztett *Apokrifek* című köteté felé terelt, miután a kanonizált iratokkal – laikus módon – volt már ismerkedésem az elmúlt évtizedekben.

A nyolcvanas évek vége felé haladva észrevehetően fogyatkozik az olvasmányok száma. A hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében a még évi 20–30 (nem szorosan szakmai) olvasmány 1987–88-ban 15–20, majd a rendszerváltozás időszakában évenkénti 5–10 műre csökkent. Az ok kettős. Egyre nagyobb energiát igényel a társadalmi folyamatok nyomon követése, majd az abban való civil részvétel, illetve egyre nagyobb hangsúly kerül a szakmai munkára. 1987-ben még megvannak a nyomai a régi jó szokásoknak, például őszi bécsi ösztöndíjas utamhoz is hozzáolvasom *Juhász László* két könyvét (Bécs magyar vonatkozásairól és Burgenlandról), és újraolvasom részleteiben a bécsi *Szépfalusi Istvánnak* az ausztriai magyarokról szóló kötetét (*Lássátok, halljátok egymást!*). *Fodor András* *Ezer este Fülep Lajossal* című naplójegyzeteit nemcsak azért olvastam végig, mert fróján kívül két kedves kollégám és egy volt tanárom is szerepel benne (valamennyien a magyar könyvtáru gy jeles személyiségei), hanem mert rendkívül érdekes intellektuális olvasmány. A többi olvasmányon érződik a „létező szocializmussal” való telítettség érzése: *Orwell: Állatfarm* és az *1984*; és kezdődik az 1956-os irodalom olvasása, amely 1988-ban az akkor Svájcban élő *Gosztonyi Péter* hadtörténész 1956-ról szóló könyvével folytatódik. 1989-ben pedig *Pongrácz Gergely* Corvin közti visszaemlékezéseivel. 1988-ban a karcsúsodó lista azokra a művekre koncentrál, amelyekről úgy érezhettem, hogy mindenképpen el kellett olvasni: például *Koestlertől* a *Sötétség délben*, *Umberto Eco* kulturális bestsellere, *A rózsza neve*, és az egyre többet emlegetett *Hamvas Béla* (*Szellem és egzisztencia*), valamint *Illyés Gyuláné* József Attiláról szóló visszaemlékezése. 1989 sovány listájában pedig már egyértelműen a szocialista rendszer erkölcsi agóniája (*Kundera: Tréfa*), és a kisebbségi helyzet problematikája (*Bartis Ferenc: Rácsok mögött Romániában*, *Albert Gábor: Emelt fővel* stb.) jelenik meg.

Az utolsó lista 1991-ből (ekkor indul határon túli felméréssorozatunk) származik, és mindössze öt olvasmányt tartalmaz, többek között *Angyal István* 1956 utáni rendőrségi vallomását és *Szolzenyicintől* a *Rákosztályt*. Felüldülésként a lista végén ott látom volt kollégám, *Fogarassy Miklós* Vermeer van Delft Festőművészet című képéről (egyik bécsi kedvencemről) készült elemzését.

Utóhang

Úgy vélem, itt kell elnézést kérnem azoktól az olvasóktól, akik úgy érzik, hogy az olvasástörténetbe túl sokat vegyítettem élettörténetem eseményeiből. Nem panaszkodni akartam, nem is kérkedni egykori „mássággommal”. Egyszerűen arról van szó, hogy azok a nehézségek, amelyeket megéltem (és amelyek messze eltörpülnek sok-sok ember valóban nagy szenvedésétől) erősen befolyásolták az

olvasáskultúrához való viszonyomat, és ezért a felvázolni szándékozott képhez szervesen hozzátartoznak.

Az olvasmány-listák vezetése a kilencvenes évek elején megszakad. Az olvasmányok sora ugyan nem teljesen, de a konkrét olvasmányok után szólunk most inkább a fő tendenciákról. A nyilvántartás minden bizonnyal ugyanazért maradt el, amiért a nyolcvanas évek végéről származó „örömolvasmány-listák” terjedelme megfogyatkozott. (És lehet, hogy hozzá kell tenni még egy okot: az idősebb korban egyre többször jelentkező „nincs új a nap alatt” érzést, amely fékezheti főleg a fikciós újdonságok megismerésének – ifjabb korra jellemző – felfokozott vágyát.) Az olvasáskutató önvizsgálata a maga számára is tanulságos, mert a saját bőrén is érzi, amit jó ideje országos jelenségként tapasztal: egyéb tevékenységeinkhez hasonlóan az olvasás is egyre eszközjellegűbbé és haszonnal gazdagabbá válik, és mind kevesebb idő és energia marad rá – mármint az „örömolvasásra”. Ha végignézek a házikönyvtáramon, a büszkeségen kívül elfog a lelkiismeret-furdalás: milyen sok olyan könyv van benne, amelyikbe épp csak beleolvastam vagy belelapoztam. (A házikönyvtárak egykori kutatójaként persze tudom, hogy ez meglehetősen tipikus jelenség, de ez mégsem szünteti meg hiányérzetemet.) Ehhez adódik egy frissen támadt rossz érzés is: ahogy áttekintettem az utóbbi évtizedek olvasmányait (mármint azokat, amelyeket cím szerint feljegyeztem annak idején), azt kellett tapasztalnom, hogy az egykori olvasmányoknak talán csak kisebb hányada bizonyult igazán emlékezetes, máig sugárzó élménnyek. Tudom, ezeket is el kellett olvasni ahhoz, hogy a többi maradandó üzenetté váljon, de a „hasznosulás” mértékét mégis keveslem.

Sajátos jelenséggel állunk szemben. Bizonyára sokaknak van olyan érzésük velem együtt, hogy lényegében rengeteget olvasnak: napilapot, hetilapot, szakfolyóiratot, elektronikus leveleket és internetes dokumentumokat, szakkönyveket vagy azok fejezeteit, diákjaik dolgozatait és szakdolgozatait, és fnak is esztleg olvasmányaikhoz hasonló műfajokban, no meg jelentéseket, kérvényeket, pályázatokat stb. – de ezek közül szinte semmi nem kerülhetne rá azokra a listákra, amelyekből a fentiekben idéztem fel szemelvényeket! Megváltozott a világ: olvasókból „beleolvasók” lettünk, s ez nem kedvez a végigolvasandó könyveknek, főleg a klasszikus szépirodalomnak. De más, nem szigorúan kötelező olvasmánynak sem: egyik ideai olvasmányomat például (*Nagy András: A Bang-Jensen ügy*), amelyet a magyar 1956-nak a nemzetközi viszonylatrendszerben való elhelyezése szempontjából alaplűnek tartok, hetek alatt és csak az éjszakai órákban tudtam elolvasni.

Még nem teljesen tettem le a reményről, hogy egykori szélesebb tematikai spektrumra és nagyobb teljesítményre trenírozott olvasási készségeimet valamikor újból mozgósítani fogom. Vagy ez egyszerűen csak nyugalomba vonulás kérdése? Ha igen, akkor aggódok, hogy a mai fiatalok hogyan gyűjtik össze a „nyugdíjas reneszánszhoz” szükséges befogadói tapasztalatokat. Vagy tán épp itt van a dolgok nyitja: az intergenerációs felelősségvállalásban? Abban, hogy az egész folyamat újraindul, és ebben a láncolatban gondolkodva kell megtenni az embernek a magáét. Ma én mesélem a családomnak nagyanyám történeteit, és én olvasom unokáimnak a meséket, a mondákat, sőt már a János vitéznél és a Toldinál tartunk...